

Józef Dzikowski

Przyczynek do badań nad dominialnymi znakami rozliczeniowymi XIX i XX wieku

---

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 17, 243-251

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF DZIKOWSKI

PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD DOMINIALNYMI ZNAKAMI ROZLICZENIOWYMI XIX I XX WIEKU

Monety dominialne w grupie monet zastępczych, nazywane obecnie w literaturze numizmatycznej znakami rozliczeniowymi, stosowane były przez właścicieli dóbr ziemskich już w XVI wieku. Stanowiły one początkowo wewnętrzny środek płatniczy i rozliczeniowy pomiędzy właścicielem folwarku a zatrudnionym w nim chłopem pańszczyźnianym. Ten system zapłaty miał określony cel ekonomiczny, przynoszący olbrzymie korzyści właścicielowi posiadłości ziemskich. Za uzyskane za pracę „płaćdła” chłop mógł regulować należności zakupów w spichlerzu, młynie, browarze, gorzelnii i karczmie pańskiej.

W XIX i na początku XX wieku na obszarze całych ziem polskich nastąpił rozwój tej formy rozliczeniowej. Miał on związek ze zmianą modelu rolnictwa po reformach uwłaszczeniowych. Stosowane jednak w przeszłości znaki monet dominialnych zmieniły swoją funkcję, stały się rozlicznikiem za wykonaną pracę. Wydawane one były zatrudnionym w majątkach bezpośrednio po wykonaniu określonej jednostki pracy. Znaki te posiadały odpowiedni umowy przelicznik na obowiązującą walutę obiegową. Kantor dworski na podstawie przedłożonych przez robotników rolnych do zwrotu znaków rozliczeniowych obliczał i dokonywał formalnych wypłat gotówkowych.

Monety dominialne od dawna cieszą się dużym zainteresowaniem nie tylko numizmatyków, ale również etnografów i historyków — badaczy dawnej wsi polskiej. Świadczą o tym liczne publikacje nie tylko w literaturze numizmatycznej¹. Wśród ogółu monet określonych jako zastępcze monety dominialne nasuwają badaczom najwięcej trudności. Zastosowane na nich skróty, ograniczone w wielu przypadkach do monogramu, rzadziej herbu lub kilku literowych skrótów, stwarzają dziś wielki problem w ustaleniu ich proveniencji i nazwiska emitenta. W związku z tym wiele z nich pozostaje dotąd anonimowych. Przykładem jest znak rozliczeniowy Dąbrowy, który często występuje w wielu zbiorach numizmatycznych. Wyróżnia się starannym opracowaniem graficznym, dużą ilością literowych skrótów informacyjnych i datą

¹ Na uwagę zasługują opracowania dotyczące znaków rozliczeniowych publikowane poza literaturą numizmatyczną: E. Waligóra *Znaki rozliczeniowe folwarków polskich od XVI do XX wieku*. „Polska Sztuka Ludowa” R. XXXIV 1980 nr 3—4, s. 153—166; M. Olejniczak *Katalog znaków rozliczeniowych za pracę w rolnictwie w zbiorach Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie*. „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie” Poznań 1986 t. 15, s. 367—393.

Ryc. 1. Znak rozliczeniowy Dąbrowy, awers i rewers

emisji, rzadko występującą na tej grupie monet. Pomimo to znak ten nie został dotąd umiejscowiony geograficznie i przypisany właściwemu posiadaczowi dóbr ziemskich. Wzmianki o monecie Dąbrowy ukazały się w ciągu ostatnich lat w trzech opracowaniach, w których podano: a) tylko nazwę miejscowości, b) przy nazwie miejscowości znak zapytania, c) dopisek: położenie nie zidentyfikowane². Sądzić należy, że powodem tego jest duża liczba miejscowości o tej samej nazwie. *Polski Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* wymienia ich ponad 190. Niektórzy kolekcjonerzy przypisywali monetę Dąbrowie Górniczej, prawdopodobnie sugerowali się tym, że była powszechnie znana już w XIX w. jako duży ośrodek górniczo-przemysłowy, posiadający również dobra ziemskie.

Poszukiwania doprowadziły do szeregu ustaleń. Nie zlokalizowana dotąd w literaturze numizmatycznej Dąbrowa to miejscowość obecnie w woj. częstochowskim o nazwie Dąbrowa Zielona (dawna gubernia kaliska, pow. radomszczański). W określonym na monecie roku emisji „1861” w skład tego majątku wchodziło 6 folwarków, których nazwy w postaci dwuliterowych skrótów zostały umieszczone na awersie monety wokół cyfry 30.

Po rozwinięciu skróty tracą swą dotychczasową enigmatyczność: Dą[browa], Ol[brachowice], Ro[gączew], Ma[luszyce], Kn[ieja], SA [Święta Anna]³. Monogram „A.S.” na awersie i „A.S.” na rewersie pod cyfrą „30” odnosi się do nazwiska właściciela majątków Antoniego Szańkowskiego⁴.

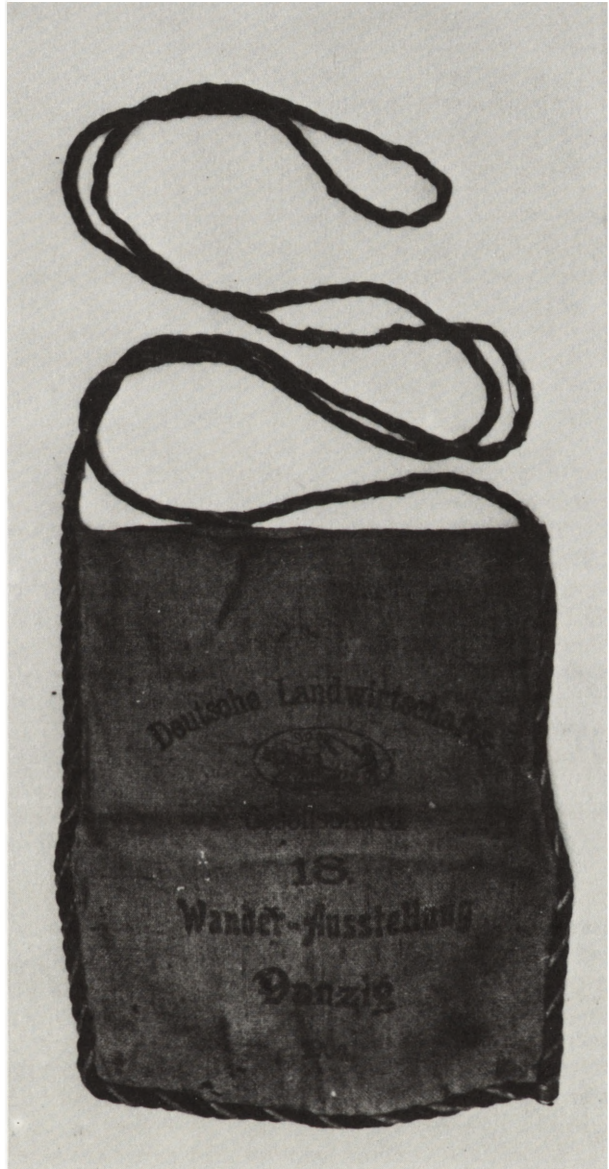
Dobra ziemskie Dąbrowa Szańkowskiego osiągnęły wówczas wysoki poziom

² a) E. Waligóra *Znaki rozliczeniowe...*, s. 162, poz. 46 i 47; b) M. Kowalski *Polska moneta prywatna od 18 do 20 wieku*. „Wiadomości Numizmatyczne” (WN) R.I 1957, s. 15; c) M. Olejniczak *Katalog znaków rozliczeniowych...*, s. 391

³ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. T. 1. Warszawa 1883, s. 921

⁴ Nazwisko A. Szańkowskiego ustalono na podstawie: W. Grabski *Historia Towarzystwa Rolniczego 1855—1861*. T. 2. Warszawa 1909, s. 124

Ryc. 2. Woreczek, w którym przechowywano monety dominialne do rozliczeń za pracę w dobrach Kępie

gospodarczy, dowodem na to jest przyznanie im w roku 1859 „Wielkiego Medalu Towarzystwa Rolniczego”⁵. W sześć lat potem, w roku 1865, majątek został sprzedany

⁵ M. Oborski *Opis porównawczy gospodarstw, którym Medale Wielkie Towarzystwa Rolniczego w 1859 r. przyznane zostały*. „Rocznik Gospodarstwa Krajowego” Warszawa 1860, s. 1—6, 221—256

Ryc. 3. Żeton z gminy Tczycza o bliżej nie określonym przeznaczeniu

za sumę 204 000 rubli⁶. Niestety, nie znane jest nazwisko nowego nabywcy; F. Goraczkowski podaje, że w roku 1881 właścicielem folwarku Dąbrowy był E. Skarżyński, a Maluszyc, Rogaczewa, Olbrachowic, Kniei i Św. Anny — J. Skarżyński⁷.

Ciekawostką w tych dobrach było, że folwark Święta Anna sąsiedował z klasztorem oo. bernardynów. Zakonnicy tego klasztoru brali czynny udział w powstaniu styczniowym. Klasztor między innymi ukrywał płka Zygmunta Chmielińskiego, jednego z dowódców oddziałów powstańczych. Tamtejszy zakonnik o. Bonwenty Mańkowski był kapelanem oddziału płka Teodora Ciszkowskiego. Kapelan zginął pod Łazami w pow. olkuskim. Natomiast płk Zygmunt Chmieliński został ujęty i rozstrzelany w Radomiu.

W nocy z 27 na 28 listopada 1864 r. nastąpiła kasata klasztoru przez Rosjan⁸. Być może związek z wydarzeniami 1863 roku był powodem krótkiego sukcesu gospodarczego w Dąbrowie Szańkowskiego. Nie jest to potwierdzone, natomiast jego działalność gospodarcza przeniosła się na inne tereny, o czym mówią przedstawione dalej fakty.

Duża ilość znaków rozliczeniowych Dąbrowy, która ostatnio pojawiła się na rynku kolekcjonerskim, pozwoliła na dotarcie do ich źródła — do kieleckiego kolekcjonera Jana Starzyka. Nabył on w okolicach Miechowa woreczek zawierający kilkaset znaków rozliczeniowych Dąbrowy. Woreczek posiadał odpowiednią lineczkę przystosowaną do noszenia na szyi lub ramieniu, najprawdopodobniej przez osobę dokonującą z niego bezpośrednich rozliczeń za określoną wykonaną pracę. W zawartości woreczka znalazł się żeton o nie określonym bliżej przeznaczeniu, z dziurką przy obrzeżu, z odbitym w środku wgłębnie trzycyfrowym numerem „259” i napisem w otoku: P. MIECHÓW GM. TCZYCA.

Wcześniej o istnieniu identycznego woreczka ze znakami rozliczeniowymi Dąbrowy sygnalizował mgr Tadeusz Kosiński, pracownik Działu Historii Muzeum Narodowego

⁶ *Słownik Geograficzny...*, t. 1, s. 922 nie wymienia nowego nabywcy ani powodu sprzedaży majątku Dąbrowy.

⁷ F. W. Goraczkowski *Alfawitnoj spisok nasielennyh i nienasielennyh miestnostiej pietrkowskoj guberni*. Pietrkow 1881, s. 8—9, 262—263, 398—399, 474—475

⁸ Ks. H. E. Wyczałowski O.F.M. *Klasztory Bernardynów w Polsce*. Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 369

Ryc. 4. Znak rozliczeniowy Turska, awers i rewers

w Kielcach⁹. Woreczek z zawartością sporej ilości monet Dąbrowy był przechowywany w jego domu rodzinnym. Kiedy dowiedział się o ustaleniu nazwiska właściciela Dąbrowy, sprawa została wyjaśniona. Okazało się, że dziadek T. Kosińskiego — Władysław Kosiak — administrował przez wiele lat majątkiem Kępie w gm. Tczyca, pow. Miechów. Właścicielem majątku był Antoni Szańkowski syn Antoniego¹⁰. Matka T. Kosińskiego pamięta z lat dziecińczych, że „monetki”, przechowywane w ich domu po ojcu, wydawane były robotnikom rolnym podczas wykopu ziemniaków w dobrach Szańkowskiego Kępie w okresie międzywojennym. W skład majątku wchodziły folwarki: Kępie, Florentynów, Staszyn i Pogwizdów¹¹. Nie ustalono dokładnie, kiedy Szańkowski wszedł w posiadanie dóbr Kępie, wiadomo tylko, że używano tam na zasadzie wtórnego obiegu znaków Dąbrowy.

Jan Starzyk rozprzedał swoje „monetki” na giełdach kolekcjonerskich, pozostawiając w swej kolekcji kilka egzemplarzy; wspomniany woreczek i żeton udostępnił do opracowania kieleckiemu muzeum.

⁹ Obydwa woreczki wykonane są z płótna lnianego o wymiarach 22 × 19 cm. Trzy obrzeża woreczków obszyte są trójsplotową kolorową linką, na czwartym jest ona wydłużona i stanowi zawieszanie umożliwiające noszenie na ramieniu. Woreczki po jednej stronie posiadają nadruki (nazwa wystawy) w języku niemieckim. Ich zastosowanie jest wtórne, nie ustalono ich pierwotnego przeznaczenia. Napisom na obydwu woreczkach towarzyszą podobne znaki przedstawiające w owalnej obwódce mężczyznę — oracza z biczem — poganającego woły w zaprzęgu. Na woreczku przekazanym do muzeum przez mgra T. Kosińskiego rozmieszczony w siedmiu wierszach napis przedstawia się następująco: Deutsche Landwirtschafts [znak wystawy]? | Gessellschaft | 18 | Wander — Ausstellung | Danzig | 1904. Na woreczku p. J. Starzyka znajduje się ta sama nazwa, nieco zmieniona, i w nieco innym układzie, inny jest też numer: 14, miejsce oraz data: Posen 1900.

¹⁰ *Spis obywateli ziemskich Królestwa Polskiego*. Warszawa 1909, s. 117

¹¹ *Słownik Geograficzny...*, t. 3, 1886, s. 958

Dzięki uprzejmości T. Kosińskiego przeglądałem znaki rozliczeniowe przechowywane jako pamiątki rodzinne. Woreczek w zasadzie niczym nie różnił się od woreczka J. Starzyka. W znakach rozliczeniowych natomiast można było wyodrębnić bicie dwoma stemplami różniącymi się w drobnych szczegółach kroju liter, gwiazdek ozdobnych i średnicy. W zespole tym znalazł się jeden egzemplarz znaku rozliczeniowego bardzo podobny do wszystkich pozostałych z napisem: Tursko, dużą ilością jednoliterowych skrótów i datą, tak jak na pozostałych: „1861”¹².

Tursko jest miejscowością położoną koło Połańca nad Wisłą w Staszowskiem. Majątek należał do Plewczyńskiego i braci Glezmer. Ziemia łącznie z folwarkami, wioskami i koloniami obejmowała ponad 5 tys. hektarów, majątek posiadał gorzelnię i cukrownię¹³. Opracowanie graficzne znaku rozliczeniowego Turska posiada podobne cechy jak Dąbrowy: liternictwo, zastosowany materiał i umieszczenie daty emisji. Pozwala to stwierdzić, że znaki Dąbrowy i Turska były wykonane w tej samej wytwórni. Sądzić należy, że znak Turska trafił do zespołu Dąbrowy w wyniku pomyłki u producenta obu znaków. Litery „P” i „G” na awersie odnoszą się do nazwisk właścicieli majątku: Plewczyński, Glezmer. Litera „W” uzupełnia nazwę miejscowości Tursko Wielkie. Litery wokół cyfry „30” na rewersie stanowią pierwsze litery nazw folwarków wchodzących w skład majątku: Tursko Wielkie, Tursko Małe, Pióry, Luszczycy, Okrągła, Rudniki, Stróżka, Matiaszów, Niekurza¹⁴.

W odróżnieniu od popularnego znaku Dąbrowy znak rozliczeniowy Turska nie był dotąd notowany w literaturze numizmatycznej. Według informacji uzyskanej od mgra Borysa Paszkiewicza znany był z reprodukcji wykonanej przez Wł. Bartynowskiego stosowaną przez niego techniką zwaną „bartynotypem”¹⁵.

Mgr T. Kosiński przekazał do zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach dwa znaki rozliczeniowe Dąbrowy wybite zróżnicowanymi stemplami, znak rozliczeniowy Turska i wspomniany woreczek. Dziś monety dominialne należą do bardzo rzadko pozyskiwanych eksponatów, świadczy o tym między innymi opisana w „Biuletynie Numizmatycznym” przez A. Szyszkińską nie znana dotąd moneta z Bliżyna z cyfrą „15”. Znajduje się ona w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie.

Muzeum Narodowe w Kielcach jest w posiadaniu jak dotąd pięciu monet dominialnych, w tym: trzech z Dąbrowy, jednej z Bliżyna z cyfrą „8” i jednej z Turska. Spośród znanych majątków leżących na Kielecczyźnie (w obecnym obszarze administracyjnym) znaki rozliczeniowe w XIX w. emitowały: Stopnica, Bliżyn k. Skarżyska, Szaniec k. Buska, Zagajów, Zagość k. Pińczowa. Szczegółowe informacje zawiera część katalogowa obejmująca znaki rozliczeniowe wymienione w opracowaniu.

¹² W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować mgrowi Tadeuszowi Kosińskiemu z Działu Historii Muzeum Narodowego w Kielcach za okazaną pomoc w ustaleniu szeregu informacji dotyczących znaków Dąbrowy używanych w dobrach Kępie, jak również za przekazanie do Gabinetu Numizmatycznego cennych eksponatów.

¹³ W. Grabski *Historia Towarzystwa Rolniczego...*, s. 559

¹⁴ *Słownik Geograficzny...*, t. 12, 1892, s. 656 powołuje się na „Rocznik Urzędowy” z 1855 r., który wymienia w Staszowskiem Piotra Glezmera, „Rocznik” zaś z roku 1863 — Stanisława Glezmera. W pierwszych latach XX w. *Spis obywateli ziemskich* podaje, że Tursko Wielkie, Matiaszów i Szwagrow należały już do księcia Macieja Radziwiłła z Rytwian.

¹⁵ Mgr Borys Paszkiewicz, redaktor „Biuletynu Numizmatycznego”, autor licznych artykułów i publikacji na temat monet zastępczych.

KATALOG

Dąbrowa

Miejscowość i dobra ziemskie opisane w tekście.

Av. Cyfra: 30, nad nią w łuku napis: D A B R O W A, po bokach ozdobne gwiazdki. Pod cyfrą kreska, po bokach litery: A — S., niżej data: 1861.

Rv. Cyfra: 30, pod nią litery: A.S. Wokół litery skróty nazw folwarków wchodzących w skład majątku Dą. Ol. Ro. Ma. Kn. SA.

Obwódka liniowa na obrzeżu perełkowa.

Mosiądz, bita, $\emptyset$ — 23 mm i 23,5, dwie odm. stempla; nr inw. MNKi/N/739/1—3.

Tursko Wielkie

Miejscowość i dobra ziemskie opisane w tekście.

Av. Cyfra: 30, nad nią w łuku napis: T U R S K O, po bokach ozdobne gwiazdki. Pod cyfrą poziomo litery: P.W.G, niżej data: 1861.

Rv. Cyfra: 30, wokoło niej litery: T.W.T.M.P.L.O.Ru.S.M.S.N.

Obwódka liniowa na obrzeżu perełkowa.

Mosiądz, bita, $\emptyset$ — 22 mm; nr inw. MNKi/N/1290.

Znane znaki rozliczeniowe dóbr ziemskich na Kielecczyźnie

Bliżyn

Miejscowość koło Skarżyska-Kamiennej. Majątek należał do Podkańskiego. Od 1880 r. do Aleksandra Wielogłowskiego.

1. Av. Na gładkim polu wybity wypukło napis: B L I Ź Y N, całość nieco wgłębiona, w wyniku czego powstał szeroki wypukły rant.

Rv. Jak Av. oraz napis w trzech wierszach: 8 | GROSZY | VIII.

Mosiądz, bita, $\emptyset$ — 28,3 mm; nr inw. MNKi/N/740.

Literatura: M. Kowalski, WN R. I 1957 z. 1, s. 22, poz. 42.

2. Av. Jak wyżej

Rv. Jak wyżej oraz napis: 12 | GROSZY | XII.

Mosiądz, bita, $\emptyset$ — 28,2 mm.

Literatura: M. Kowalski, WN R. IV 1960 z. 1—2, s. 102, poz. 235.

3. Av. Poziomo napis: B L I Ź Y N

Rv. Drukiem wklęsłym duża cyfra: 15.

Mosiądz, bita, $\emptyset$ — 21 mm.

Literatura: A. Szyszkin, BN 1981 nr 5, s. 94.

Stopnica

Miejscowość w woj. kieleckim, majątek był własnością gen. lejtn. Bohlena. Później jego córki, która poślubiła Lisieckiego. Od 1857 r. majątek dzierżawił Wilhelm Gotzhalt.

Av. W perełkowej obwódce w górze napis: D O M I N I U M, w dole między gwiazdkami: S T O P N I C A. W środku inicjały: W G odnoszące się do W. Gotzhalta.

Rv. W dwóch perełkowych obwódkach duża cyfra: 30.

Mosiądz, bita, rant ząbkowany, $\emptyset$ — 24,8 mm.

Literatura: M. Kowalski, WN R. IV 1960 z. 1—2, s. 100, poz. 214.

Szaniec

Miejscowość i dobra ziemskie koło Buska. W 1885 r. w skład majątku wchodziły folwarki: Szaniec, Janów, Nowy Folwark i Józefów. Nazwisko właściciela nie ustalone.

Av. Napis: S Z A N I E C.

Rv. W dwu obwódkach liniowych tarcza z cyfrą: 15, przy brzegu otok perełkowy.

Mosiądz, bita, $\emptyset$ — 27 mm.

Literatura: M. Kowalski, WN R. II 1958 z. 4., poz. 92.

Z a g a j ó w

Miejscowość w woj. kieleckim koło Pińczowa. Moneta znajduje się w Muzeum Regionalnym w Pińczowie, jest mocno zniszczona.

Av. Obwódka liniowa, w środku napis w trzech wierszach: A | MAJZEL | ZAGAJÓW.

Rv. Mocno wytarty, prawdopodobnie cyfra: 10.

Biały metal (cynk), bita, rant zniszczony, $\varnothing$ — 23 mm.

Moneta dotąd nigdzie nie notowana.

Z a g o ś ć

Miejscowość w woj. kieleckim koło Pińczowa. Moneta została znaleziona przez ucznia miejscowej szkoły w Zagości. Znajduje się u byłego nauczyciela tej szkoły Romana Gruszeckiego zam. w Pińczowie.

Av. Obwódka perełkowa, w środku napis w trzech wierszach:

Alan: | MAJZEL | ZAGOŚĆ.

Rv. Cyfra: 10, wokół niej dziesięć zgrubionych perełek. Przy obrzeżu podwójna obwódka drobnoperełkowa.

Biały metal (cynk?), bita, rant ząbkowany, $\varnothing$ — 23 mm. Moneta dotąd nigdzie nie notowana.

ANEKS

Napisy na woreczkach, z których dokonywano rozliczeń
za pracę w dobrach Kępie monetą dominialną

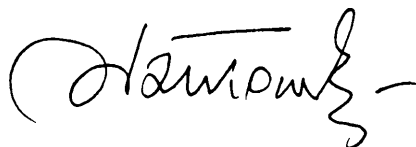
1. Woreczek przekazany do kieleckiego muzeum przez T. Kosińskiego:

Deutsche Landwirtschafts
Znak firmowy
Gessellschaft
18
Wander — Ausstellung
D A N Z I G
1904

2. Woreczek, własność J. Starzyka z Kielc:

Znak firmowy
14
Wander — Ausstellung
der Deutschen
Landwirtschafts — Gessellschaft
P O S E N
1900

Uwaga: Znak firmowy przedstawia w owalnej obwódce mężczyznę za pługiem trzymającego bicz.
W zaprzęgu woły.

A GLOSS TO THE RESEARCH ON DOMINIAL CLEARING MARKS IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

This paper is concerned with dominial coins referred to in numismatics as “clearing” coins. These coins were used by the landowners as early as the 16th century, and they became widespread in the 19th century. At first they were an internal form of payment or clearing of accounts between the owners of granges and villeins. In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century dominial coins were related to a change of the model of agriculture after enfranchisement reforms; they became a means of clearing accounts for work. They were given to the people employed in the manor immediately after they completed their work. The coins were convertible to official currency. The manor counting-office calculated and exchanged these marks into cash.

Monograms and one-letter abbreviations were a basic feature of their anonymous character. An example of this feature was until recently a coin from the manor Dąbrowa. There are about 190 localities in Poland which bear this name. This fact made it difficult to refer the coin to one particular locality and to decipher its abbreviations which denoted, as was found out, the names of granges of the Dąbrowa estate.

This article describes a case which led to solve the mysterious localization of Dąbrowa and find out the name of its owner on whose order the coins were made. At the same time another manor coin from Tursko Wielkie was found and described. Like the Dąbrowa coin, it has also many one-letter abbreviations. Both estates are situated of the territory of the former Province of Kielce.

This paper also describes manor coins emitted by other landowners from the territory of Kielce Province. These coins come from such localities as: Bliżyn, Stopnica, Szaniec, Zagajów, and Zagość. The last two coins have not been recorded in the literature before.